

Derleme Makale / Review Article

İsmail Gaspıralı ve Türkistan Ceditlerinin İlişkilerine Dair Bazı Düşünceler

Some Thoughts on the Relationship of Ismail Gasprinski and Turkistani Jadids

Zaynabidin ABDIRASHIDOV ¹

Geliş/Received: 10.07.2021

Kabul/Accepted: 07.10.2021

Öz

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılmış ve belli bir ölçüde manevi zemine sahip olan Ceditçilik hareketi XX. yüzyılda Türkistan'da da görüldü. Ceditçiliğin manevi lideri, önderi olan İsmail Gaspıralı ve onun eserleri Türkistan'da kendini aydın sayan her insan için hem fikir, hem hareket talimatnamesi olmuştur. Türkistan'ın tüm Ceditleri İsmail Gaspıralı'yı kendilerine üstat olarak kabul ettiler. Bu araştırmada Türkistan aydınlarının 1914 yılında yayımlanan, İsmail Gaspıralı'nın vefatından sonra ona olan münasebetlerini yansıtan, Gaspıralı'nın fikirleri Türk Dünyasını, Müslüman âlemini nasıl etkilediği hakkındaki düşüncelerini ifade eden makaleleri, anıları, şiirleri incelenmiştir. Bu açıdan bakıldığında Gaspıralı'nın Türkistan'daki takipçileri onu dini yenileyici "müceddid" olarak göstermeye çalıştılar. İsmail Gaspıralı'nın vefatı o dönem insanların – gerek Rus, gerek yerli yönetici veya aydın olsun – bu lidere olan gerçek münasebetini gösterdi. Türkistanlıların Gaspıralı'ya olan münasebetlerini tam ceditçesine diye değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu fikirlerde vurgulanan şudur: Gaspıralı milletin üstadı, dili ve işi bir olan, milletin önderi.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, İsmail Gaspıralı, Ceditçilik, Millet, Birlik

Abstract

The Jadidism movement, which has spread since the second half of the 19th century and has a certain spiritual ground, it was also seen in Turkestan in the beginnings of the 20th century. Ismail Gasprinski, the spiritual leader and leader of Jadidism, and his works have been both an idea and an action instruction for every person who considers himself intellectual in Turkestan. All Turkestan Jadids accepted Gasprinski as their master. In this research, the articles, memories and poems of Turkistani intellectuals, which were published in 1914, reflecting their relations with Gasprinski after his death, and expressing their thoughts on how Gasprinski's ideas affected the Turkish World and the Muslim world, were examined. From this point of view, Gasprinski's successors in Turkestan tried to portray him as a "renovator" of religion. The death of Gasprinski showed the true relationship of the people of that period – be it Russian, local rulers or intellectuals – to this leader. It would be appropriate to evaluate the relations of the people of Turkestan with Gasprinski exactly as if they were. What is emphasized in these ideas is: Gaspirali is the master and the leader of the nation, whose language and business are the same.

Keywords: Turkish World, Ismail Gasprinski, Jadidism, Nation, Unity

¹ Doç. Dr., Alisir Nevâi Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Çeviri Kuram ve Uygulama Fakültesi, Doğu Dilleri Bölümü, Taşkent. E-posta: abdirashidov@gmail.com

1. GİRİŞ

İsmail Gaspıralı'nın Türkistan'a, Türkistan'daki türlü konular, özellikle eğitim, dil, yer konularındaki problemlere olan münasebetini yazarın *Tercüman*'da yayımladığı makaleleri ve başka yazarların makale hem de yazdıklarından öğrenmek mümkündür (Abdirashidov, 2011a). Türkistan ülkesinin Rus ve yerli yöneticileri, aydınlarının Gaspıralı'ya olan münasebeti de türlü şekillerde yansımaktadır (Abdirashidov, 2011b, s. 83-172).

Türkistan Ceditlerinin İsmail Gaspıralı'ya olan münasebeti, onun fikirleri ve gayelerine tepkisi Türkistan'daki başka sosyal sınıf temsilcilerinininkinden tamamen farklıdır. Başta Semerkantlı marifetperverlerin öncüsü olan Mahmuthoca Behbûdî olmak üzere Türkistan'ın tüm Ceditleri İsmail Gaspıralı'yı kendilerine üstat olarak kabul ettiler. Bunların çoğu Gaspıralı'yla bizzat görüşmediyse de onun faaliyet ve fikirleriyle *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla tanışmışlardı. Ceditçilerin neredeyse tamamı 1905 yılına kadar dünyadaki vaziyeti, Müslümanların hayatına ait haberleri bu gazeteden öğreniyorlardı. Bahadır Kerimov'un açıklamasına göre *XX. yüzyılın başında oluşmuş yeni Özbek Edebiyatının bir kuşağı bu gazeteyi okuyarak büyüdü, fikri gelişti, milleti tanıdı, hürriyeti özledi.* (Karimov, 2005, s. 53).

Bu araştırmada Türkistan aydınlarının 1914 yılında yayımlanan, İsmail Gaspıralı'nın vefatından sonra ona olan münasebetlerini yansıtan, Gaspıralı'nın fikirleri Türk dünyasını, Müslüman âlemini nasıl etkilediği hakkındaki düşüncelerini ifade eden makaleleri, anıları, şiirleri incelenmiştir. Gaspıralı'ya *İslam Dünyasının Yeni "Müceddid"* veya *Dönemin "Müceddid-i Fikri"* gibi tavsiflerin verilmesi ve Gaspıralı'nın ortak Türkçe hakkındaki görüşlerinin Türkistan'da uygulanmasıyla ilgili problemler, aydınların konuyla ilgili fikirleri büyük önem arz eder. Bu açıdan bakıldığında Gaspıralı'nın Türkistan'daki devamçıları onu dini yenileyici "müceddid" olarak göstermeye çalıştılar. Gaspıralı "millet" düşüncesini yorumlarken dinî terimin özünü biraz genişletti ve millet olmak için sadece dinî birliğin yeterli olmadığı, dil birliğinin de olması gerektiğini vurguladı. Gaspıralı bu gayenin yayılması için gazetede yayımlanan makaleleriyle birlikte edebî eserlerden de güzel bir şekilde yararlandı. Bu konuda Türkistan aydınlarına örnek oldu. Gaspıralı eserlerinin esas kahramanı olan Molla Abbas Taşkendî – Fransevî reform gayelerini halka iletmede çok büyük önem arz etti. Bu makale XX. yüzyılın başlarındaki reformculuk ve yenilenme hareketinin gayevî özelliklerini inceleme ve bu fikirlerin bilimsel-eleştirisel araştırması için katkıda bulunacaktır.

2. TÜRK DÜNYASININ "MÜCEDDİD"İ

Türkistan Ceditlerinin tümü – Kazak marifetperverleri hariç – Rus eğitimi almadı, millî ortamda büyüdü. Onlar yeni fikirleri Azerbaycan, Türkiye, İran ve Tatar yayınından, en çok – az önce kaydettiğimiz gibi – İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman*'ından aldılar. (Togan, 1942-1947, s. 503).

Gaspıralı hayattayken Türkistan Ceditlerinin ona olan münasebeti hakkındaki fikirler hiçbir yerde görülüyor. Ceditler Gaspıralı'nın vefatı üzerine yayında ona olan münasebetlerini ifade ettiler (Abdirashidov ve bşk, 2014).

Türkistan aydınları arasında sadece Kamî, Gaspıralı hayattayken ona medhiye yazmıştır. Bu olay 1898 yılında olmuştur. Kamî, yazdığı medhiyeyi *Tercüman*'a yollamış ve yayımlamalarını istemiş. Fakat Gaspıralı "*Kardeş, çok güzel bir şiirle bizi ve "Tercüman"ı medhetmişsiniz. Teşekkürler. Şefkatnamenizi muhafaza edeceğiz. Ama gazetede yayımlayamayız. Çünkü medhe değer derecede olsak da kendi kendimizi medhedecek cesaretimiz yoktur.*" (İsmail, 1898, s. 3) diye cevap vermiş.

Aradan 16 yıl geçtikten sonra Kamî, bu medhiyeyi Behbûdî'nin *Âyine* adlı süreli yayınında (Kamî, 1914a, s. 9-11) yayımladı. Kamî, *Tercüman*'ı *en uygun, her şeyden haber veren bir okul gibidir* diye Gaspıralı'yı ise *keskir dilli (keskin dilli), fasih, akıllı* şeklinde tarif eder. Gaspıralı'nın vefatı münasebetiyle yazdığı ağıtında ise *haqiqatgo'y (dürüst), ustod-i zamon*

(zamanın üstadı), *musulmonlar tayanchi* (Müslümanların Dayanağı), *din-u millatga panoh* (din ve milletin penahı) gibi ifadeleri kullar (Kamî, 1914b, s. 1.). Behbûdî gibi Kamî ve başka Türkistan aydınları da Gaspıralı'ya *hazrat* (hazret) demektedirler. Gaspıralı için bu kadar çok tavsiflerin kullanılması, onun Türkistan aydınları arasındaki önem ve yerini daha net göstermektedir.

Semerkanlı şair Racî, Gaspıralı'yı “*Müceddid-i Fikir*”, “*Fikir ve Dilde Müttehit*” diye tarif eder (Racî, 1914, s. 10). İngeborg Baldauf, Gaspıralı'nın Türkistan'daki devamcısı olan bu şairin Kıırlı üstadına *müceddid* terimini metafor olarak kullanmış olabileceğini belirtir. Baldauf, Racî'nin kulladığı *müceddid* kelimesini incelerken, XX. yüzyılın başında Türkistanlıların “müceddid”i temel anlamda kulladıklarını, bu düşüncenin Gaspıralı ve onun Türkistanlı devamcılarının görüşlerindeki uygunluk ve zıtlıkları belirtmek için başlangıç noktası olabileceğini kaydeder (Baldauf, 2003, s. 75).

Müceddid teriminin anlamı *bir şeyi yenileyici, eskinin yerine yenisini koyucu* ise dinî terim olarak “*asır yenileyicisi*”dir, yani hadise göre “*Her asrın başında Allah bir kişiyi gönderir ve onun nesli, dinin gerçek özünü anlatır.*” (Van Donzel, 1993, s. 290) denilmektedir.

XIX. yüzyılın sonunda *müceddid* terimi dinî anlamda değil, temel anlamda kullanılmıştır. Bu dönemde *müceddid* terimi dinî yenilenme değil, belki bu sürece sebep olanları anlatmaktadır. Bu etken Müslüman devleti ve halkını gelişme yoluna başlama, modern ilim, sanayi, iletişim araçlarını kullama, Müslüman devletinde gelişmeye yönelik reformları gerçekleştirmekten ibaretti. Gaspıralı da *müceddid* terimini İran padişahı Nasrüddin için aynı anlamda kullanmaktadır.² Gaspıralı, Nasrüddin Şah'ın İran'da ordu ve eğitimde reform yaptığı, devlette telegraf sistemini tesis etmesi, 40 yıl devamında devletin gelişmesine fedakârca hizmet etmesi, topluma yeni hayat vermesinden dolayı *Müceddid-i İran* unvanını aldığını kaydeder (İsmail, 1889, s. 2).

XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Gaspıralı'nın Rusya'da yaşayan Müslümanlarının dünya görüşünde büyük değişiklikler yaptığını dikkat edildiğinde Racî'nin Nasrüddin Şah'a *Müceddid-i Fikir* terimini kullanması yerinde olacaktır.

Gaspıralı, Türkistanlı Ceditler tarafından *hurafeye adım atmaya başlayan... İslam sıralarını reform yaparak düzene koymak... için yanlışlarını, ... gerçek hayat yollarını* (Hamza, 1914, s. 2) gösteren şahıs olarak tasvir edilir. Gaspıralı'ya *Din ve Milletın Penahı* denmesi da bu fikrin kanıtıdır. Fatih Kerimî de Gaspıralı'nın esas faaliyeti dinî işlerle değil, edebî alanla ilgili olduğunu vurgular (Kerimî, 1914, s. 2).

Hamza Hekimzade Niyazî, Gaspıralı'nın faaliyetini “*disiplin*” diye değerlendirir (Hamza, 1914, s. 2). Bu da Edvard Lazzerini (1992, s. 162) ve İngeborg Baldauf'un (2003, s. 73) bu konudaki fikirlerinin kanıtıdır, diyebiliriz.

3. MİLLET – DİL VE DİN BİRLİĞİ

Gaspıralı, *millet* düşüncesine özel bir yorum getirmiştir. O, İslamdaki *millet* düşüncesini (Lewis, 1988; Buhl, 1993, s. 61-64) biraz sınırlar ve *milletin esası tek dillilik ve yegâne din olduğunu* vurgular (Abdirashidov, 2011a, s. 163). Türkistan Ceditlerinin fikirlerine göre millet, İslam milletidir, her Müslüman ise bu milletin üyesidir (Vadud, 1924, s. 3-5). Taşkent'teki Ceditlerin lideri olan Münevver Kâri de *millet* düşüncesini böyle yorumlar. Onun ilk makalelerindeki *ıslah* (reform) konusunu, dinî saflığa çağrı olarak değerlendirebiliriz (Abdurashidov, 2003, s. 136-142). Münevver Kâri, Türkistan Müslümanlarının gerçek

² Nasrüddin Şah (1831 – 1896) – İran'daki Kacar Hanedanının 4. hükümdarı. 1848-1896-yıllarında devleti yönetmiştir. Daha geniş bilgi için bk. The Encyclopaedia of Islam, New Edition, ed. C.E. Bosworth et al., vol. 7. Leiden and London, 1993, pp. 1003-1005.

İslamdan uzaklaşmalarının müsebbibi olarak vaaz ve öğüt yerine eğlence arayan, naib-i Resulullah sayılan imamları; Peygamber (sav)in son nefese kadar “milletim, ümmetim” diye yaşadığını unutan, milleti ve şeriatı bilmeyen ve bunlara dikkat etmeyen yerli yöneticileri suçlar. Münevver Kâri, İslam'a zıt olan hurafe işlerin şeriate uygun olmadığını halka bildirmesi gerek olan zümrenin ulema olduğunu kaydeder. Münevver Kâri *ulema* dediğinde toplumun durumu, politigi, ilminden haberdar olan aydınları kasteder. *Ulemalarımızda hükümet yok ki millet duvarı pürüzleri düzeltseler* (Abdurashidxonov, 2003, s. 139-142) teklifiyle Gaspıralı'nın *dinî muhtariyetin* (Khabutdinov, 2002, s. 87) Taşkent'te de kurulması gerektiğine dikkat çekmek ister.

Gaspıralı'nın Türk halkları için ortak dil, uzlaşma dili (Baldauf, 2001, s. 38) yaratma çabası da yukarıda söz ettiğimiz *millet* telkini sonucu ve ayrıca Yavuz Akpınar'ın fikrine göre, Gaspıralı'nın asıl gayesi ortak bir dilin araçlığında ortak bir Türk kimliği oluşturmaktı (Akpınar, 2001, s. 385-408) denilebilir. Gaspıralı'nın fikrine göre, bu ikisinden birisi kaybedilirse millet kendisini kaybeder, kriz yaşar (İsmail, 1905b, s. 3) Gaspıralı'nın fikrine göre, tüm milletlerin geçmişi, geleceği din ve dile dayanmaktadır. Din birliği ne derece önemliyse dil birliği de o derece büyük önem arz eder ve gelişmenin aracı sayılır (İsmail, 1905a, s. 3) Gaspıralı, dil birliğinin çok önemli olduğunu göstermek amacıyla onu başka tüm birliklerin başı ve kökü olarak değerlendirir. (İsmail, 1906b, s. 2).

Bu konuda Behbûdî (1906, s. 3) Türkistanlılar arasında ilk olarak Gaspıralı'nın dil birliği gayesini destekledi ve propagandasını yaptı. Behbûdî, tek dil hakkında “*Dil birliğinin yararları çok iyi bilinmektedir. Zira dil birliği dostluk, sevgi, yardımlaşma ve birliğin esasıdır.*” der. Behbûdî, Mevlana Rumî'nin “*Mesnevî-yi Manevî*” eserinden dil konusundaki beyitleri örnek verir ve Gaspıralı'nın hareketlerine Mevlana'nın fikirlerinin şeref vereceğini açıklar.

Gaspıralı ve Münevver Kâri arasındaki düşünce birliğini, yerlilere türlü hukuklar tanıyan 1905 Manifestosundan sonraki Türkistan hayatı konusunda da takip etmek mümkündür. Gaspıralı, Rusya İmparatoru tarafından 17 Ekim 1905 yılında ilan edilen Manifesto üzerine *Tercüman*'da Müslümanlar için bazı tekliflerde bulunur. İmparatorlukta az nüfuslu milletlerin de kendi haklarını talep ettiği bir dönemde Türkistan halkının hareketsizliği onun merakını artırır. Gaspıralı, Türkistan hayatını incelerken, yerli Müslümanların *hareketsiz, isteksiz, amaçsız ve sessiz* kalmalarının nedeninin *gaflet ve eğitimsizlik* olduğunu belirtir. Gaspıralı'nın fikrine göre, Türkistan'da yapılması gereken ilk iş vakıfları, eğitimi ve dinî yönetimde reform yapmaktır. Türkistanlılar ülke zaptedildikten sonra kullanılmakta olan askerî yönetimin yürürlükten kaldırılmasını talep etmeleri gerekir (İsmail, 1906a, s. 2). Münevver Kâri'nin fikirleri, Gaspıralı'nın düşüncelerine gayet uygundur. O, türlü milletlerin temsilcileri kendi haklarını talep ederek ülkenin reformu için toplantılar gerçekleştirdikleri hâlde Taşkentlilerin *ülke reformu hakkında ... dinî ve dünyevî haklar talep edip* hiçbir dilekçe vermedikleri, başvuru yapmadıklarını eleştirir. Bu konuda 1905 yılının sonu ve 1906 yılının başında Taşkentliler tarafından birkaç toplantı gerçekleştirilmiş ise de aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden hiçbir karar kabul edilmemiştir. Münevver Kâri'nin fikrine göre toplantıya katılanların her biri, kendi yararını düşündüğünden beklenen sonuç elde edilememiştir (Abdurashidxonov, 2003, s. 139-142). Gaspıralı'ya göre Türkistanlılar için *bilgi ve marifet* gerekmekteydi. (İsmail, 1906a, s. 2).

4. MARİFETPERVER DEDE

Türkistanlı Ceditlerin tümü Gaspıralı ile bizzat görüşmemiş ise de (Şirmuhammadov, 1914), eserlerini okumuş ve anlamış idiler (Zahirî, 1914). Mirmuhsin Şirmuhammadov, Gaspıralı eserlerinden milletperverlik, milleti gelişme yoluna başlamak fikirlerini, Aşurali Zahirî, Gaspıralı'nın “Русское мусульманство” (Rusya Müslümanları) broşürünü inceledi ve Gaspıralı'nın faaliyet programı yapacağı işlerinin projesi olduğunu belirtti. Bu kitabın esas gayesinin Avrupa ilmi ve fikrini, Müslümanlara kendi okullarında ve ana dilleri ile okutmak,

Rusya Müslümanlarının edebiyatını oluşturmak olduğunu açıkladı. Türkistan Ceditlerinin bu fikirleri Gaspıralı'nın şahsı ve faaliyetine büyük ilgi duydukları ve eserlerini daima okuduklarına delalet etmektedir.

Çolpan'ın yazarlığının ilk dönemini bu fikirlerin bir kanıtı olarak gösterebiliriz. Çolpan XX. yüzyılın 10. yıllarında çok genç olmasına rağmen basını takip ediyordu. Gazeteleri okuyarak Gaspıralı ve Behbûdî'nin propaganda ettiği müşterek dil gayesini çok iyi öğrendi. Gaspıralı, Çolpan'ın yazdığı mektubu *Tercüman*'da yayımlarken, kendisinden daha iyi bir dille yazdığına işaret eder. Mektubun hiçbir değişiklik yapılmadan yayımlanması (İsmail, 1913, s. 3) Türkistan'da müşterek dil gayesinin çok iyi bilindiği ve beğenildiğini göstermektedir. Çolpan, Gaspıralı'ya yeni edebiyatın ne olduğu ve bunu insanlara nasıl anlatmak gerektiğini sorar. Gaspıralı'nın yeni edebiyat hakkındaki etkili ve acı cevabı Çolpan için sebepsiz olmadı. Onun 1915 yılında yayınladığı "Edebiyat Nedir?" başlıklı makalesi, Gaspıralı'nın cevapları esasında yazılmıştır (Çolpan, 1914; 1994, s. 35-37). Çolpan'ın "Edebiyat yaşarsa millet yaşar. Edebiyatı olmayan ve edebiyatın gelişmesine çaba göstermeyen, yazarlar yetiştirmeyen millet sonuçta histen, düşünceden, fikirden mahrum kalıp yavaş yavaş krize uğrar." gibi fikirleri Gaspıralı'dan aldığı "ders" in sonucudur diyebiliriz. Çolpan Gaspıralı'nın fikirleri esasında edebiyatı milleti aydınlatma ve maneviyetini yükseltme araçlarından biri olarak değerlendirir. XX. yüzyılın ikinci on yıllığında Türkistan basınında da edebiyat ve dilin millet için çok önemli olduğu hakkındaki fikirlerin görülmesi (Sharafutdinov, 1994, s. 6-7) Türkistanlıların zamanla birlikte adım atmaya çalıştıklarını göstermektedir.

Çolpan'ın dışındaki Vaslî Semerkandî (1914), Sadridin Aynî (1914), Siddikî-Aczî (1914b), Abdullah Avlanî (2005, s. 144-145), Tavallâ (1914; 1993, s. 42-43), Râcî (1914), Molla Şemsiddin Kârî Hâib (1914), Muallim Hataî (1914), Mir Server (1914) gibi Ceditçiler, Gaspıralı'nın vefatından çok etkilenir ve ona ithaf edilen "Marifetperver Dedemiz Sayın İsmail Gaspıralı Hazretleri Hakkında Ağıtımız" (Cholpon, 1992, s. 26) adlı mersiyesini yazdı. Gaspıralı'nın *Tercüman*'ının Çolpan'a ne kazandırdığı yazarın 1930 yıllarında yazdığı *Gece ve Gündüz* adlı romanının başkahramanı dilinden anlatılır: *Tercüman Cedit gazetelerinin babası, İsmail Bey'in gazetesi. En eski gazete... 'Dilde, işte, fikirde birlik!' diyor, yani biz Müslümanlar, Türk halkları, aynı fikirde olalım, birlikte iş görelim diyor. Bundan daha iyi ne olabilir?*" (Cholpon, 2000, s. 183). Çolpan bu işlere katılanların Ceditler olacakları ve tarihin sayfalarına adları yazılacağını da ilave eder. Gaspıralı'nın fikirleri ve faaliyeti Çolpan'ı çok etkilediği bu sözlerden de bellidir.

Gaspıralı'nın edebî eserleri de Türkistan aydınlarının bazı konulara dikkat etmelerini sağlar. Sıddikî-Aczî'nin *Encümen-i Hayalet* ve *Mirat-ı İbret* gibi eserleri Gaspıralı'nın bazı eserlerinin konusu ile uygundur. Aczî'nin bu iki eseri Türkistan sansürü izin vermediği için 1913 yılında Tiflis'te, Farsça yayınlanmıştır. Bu eserlerinin ikisi de manzum yazılmış.

Encümen-i Hayalet eseri konu bakımından Gaspıralı'nın *Mukâlame-i Selâtin* öyküsüne çok yakındır (Seyyah, 1906; 1907). İki eserde de geçmişteki hükümdarlar bir yerde toplanır ve zamaneyi muhakeme eder. Aczî'nin bu eserini okuyanlar onu kâfir diyerek suçladılar (Mahmudhoca, 1914). Aczî, korunma amacıyla halkı ve onu tekfir edenleri nadanlıkla suçladı (Siddikî, 1914a).³ *Mirat-ı İbret* destanında Gaspıralı'nın *Dâriir-Rahat Müslümanları* romanındaki (Gasprinskiy, 2013) Müslüman devletinin gelecekte nasıl olması gerektiğinin ve teknik gelişmeyle ilgili görüşlerin yansıdığı bellidir.

³ Aczî'nin şiirinde "Oyina"(Ayna) tarafından şunlar yazılmıştır: "Nozimi risolai "Anjumani arvoh" janob Sayyid Ahmadxo'ja Siddiqiy ro ba'zi kason binobar "kofir" guftan. Dar javob in abyot dar idora firistonand" ("Anjumani arvoh" ("Encümen-i Hayalet") yazarı Seyyid Ahmedhoca Siddikî bazı kimseler tarafından "kâfir" denildi. Cevap olarak bu beyitler yollanmıştır.

Türkistan Ceditleri tarafından Gaspıralı'nın eserleri de tercüme edildi. 1915 yılında Abdurrauf Fıtrat, Gaspıralı'nın *Dârü'r-Rahat Müslümanları* romanını Farsçaya çevirmiş ve yayımlamıştır (Aynî, 1926, s. 543; Gasparinskî, 2002).

5. SONUÇ

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya İmparatorluğu, Afganistan, İran, Hindistan, Türkiye gibi devletlerde yayılmış ve belli bir ölçüde manevi zemine sahip olan reformculuk hareketi, XX. yüzyılda Türkistan'da da görülmeye başladı. Türkistan Ceditlerinin manevi lideri, önderi olarak İsmail Gaspıralı görülmektedir. Onun *Tercüman*'ı, Türkistan'da kendini aydın sayan her insan için hem fikir, hem hareket talimatnamesi olmuştur. Gaspıralı Türkistan Ceditleri tarafından her asırda Allah tarafından *dini temizleme, yenileme, hayata yeni nefes verme amacıyla gönderdiği müceddid; Müslümanların, aydınların kiblesi* olarak değerlendirildiği kendisinin XX. yüzyıldaki en büyük fenomenlerden biri olduğu hakkındaki sonuca varmamıza esas olacaktır.

Gaspıralı'nın *millet* düşüncesinde din birliği ve dil birliği yan yanadır. Bu ise dinî terim özünün daralması ve belli bir sınırdan aşarak yaşayan halklar ve boyların tek millet olarak kabul edilmesi gerektiğini anlatmaktadır. Gaspıralı bu gayesiyle geniş coğrafyada yaşayan Türk halkları ve boylarını müşterek dil ile birleştirmeyi planlamıştı. Belli bir dönemde Gaspıralı'nın *uzlaşma dili* Türkistan'da büyük ilgi gördü ve aydınlarca sürekli kullandı. Hatta XX. yüzyılın 30'lu yıllarında da edebiyatta dil birliği, iş birliği gayesi tamamen kaybolmadı. Çolpan'ın eserleri bunun en güzel örneğidir.

İsmail Gaspıralı'nın vefatı o dönem insanların -gerek Rus, gerek yerli yönetici veya aydın olsun- bu lidere olan gerçek münasebetini gösterdi. Türkistan aydınları hissettikleri duyguları anılar, makaleler, ağıtlar ve başka şekillerde ifade etmeye çalıştılar. Türkistanlıların Gaspıralı'ya olan münasebetlerini tam Ceditçesine diye değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu fikirlerde vurgulanan şudur: Gaspıralı milletin ustası, dili ve işi bir olan, milletin önderi. Bu faziletleri yine devam ettirmek mümkündür. Fikirleri tek ifadeyle, yani Behbûdî'nin ifadesiyle dile getirirsek *Üstad-ı Muazzam*. Gaspıralı'nın üstatlığını hem dinî, hem dünyevî işlerin reform edilmesinde görebiliriz.

Etik Beyan: Bu araştırmanın kavramsal çerçevesinin hazırlanmasında, verilerin toplanması, analizi ve yorumlanması aşamalarının tamamında etik kurallara uygun hareket edilmiştir. Karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde ANKAD Dergisi Yayın Kurulunun hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır. Tüm sorumluluk yazara aittir. Bu çalışmanın ANKAD Dergisi dışında herhangi bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiş olduğunu taahhüt ederim.

KAYNAKÇA

Abdirashidov, Z. (2011a). *Annotirovannaia bibliografiya turkestanskikh materialov v gazete "Tarjuman" (1883-1917)*. Central Eurasian Research Series No.5. TIAS: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo, Tokyo.

Abdirashidov, Z. (2011b). *Ismail Gasprinskiy i Turkestan v nachale XX veka: sviazi – otnosheniia – vlianiye*. Tashkent: Akademnashr.

Abdirashidov, Z., Karimov, B., ve Egamqulova, N. (2014). *Ismoil Gasprinskiyni eslaganda...* Toshkent: Turon Zamin Ziyo.

- Abdurashidxonov, M. (2003). *Tanlangan asarlar*. (Sirojiddin Ahmedov, nashrga tayyorlovchi). Toshkent: Ma'naviyat.
- Akpınar, Y. (2001). Gaspıralı'nın Tükr Diline Bakışı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:12/1, 385-408.
- Avlanî, A. (2005). "Edibi şehir İsmail Bek ruhına". N. Karimov (Ed.) *İsmoil Gasprinskiy va Turkiston* içinde (s. 144-145). Toshkent: Sharq.
- Aynî, S. (1914). Büyük babamızın musibetile perişan olan hatirden bir niçe siirler. *Sedayı Türkistan*, 42, 2.
- Aynî, S. (1926). *Namunai edebiyatı Tacik*. Moskov.
- Baldauf, I. (2001). *XX asr Özbek adabiyotiga chizgilar*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Baldauf, I. (2003). Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World. *Die Welt des Islams, New Ser., Vol. 41, Issue 1*, 72-88.
- Behbudî, M. (1906). Vahdati lisan – dil birliğı. *Tercüman*, 61, 3.
- Buhl, Fr. (1993). Millet. In *The Encyclopaedia of Islam* (Volume 7, pp. 61-64). Leiden and London: Brill.
- Cholpon (1992). *Asarlar*. Toshkent: Cholpon.
- Cholpon (1994). *Adabiyot nadir (adabiy-tanqidiy maqolalar, Cholpon haqida xotiralar)*. (D. Quronov va boshq. töplovchi va izohlar muallifi). Toshkent: Cholpon.
- Cholpon (2000). *Kecha va kunduz. Birinchi kitob. Kecha*. Toshkent: Sharq.
- Çolpan (1914). Edebiyat nedir? *Sedayı Türkistan*, 15, 2.
- Gasparinskî, İ. (2002). *Musalmanoni Dorurrohat*. Dushanbe: Dilovar – DDMT.
- Gasprinskiy, İ. (2013). *Faroğat ölkasi* (Zaynobidin Abdirashidov, nashrga tayyorlagan). Toshkent: Muharrir.
- Hâib, Ş. Merhum fâzili nuktadân ve ferdul zamân nâşiri *Tercümani* ahvali zamân İsmail Bek Gasprinskî cenâblarının sâli fevtleri. *Türkistan Vilayetining Gazeti*, 80, 2.
- Hamza (1914). Yevmul vefat. *Sedayı Fergana*, 64, 2.
- İsmail (1889). Muceddidi İrân. *Tercüman*, 20, 2.
- İsmail (1898). Taşkandli şâir "Kamî"ya (idâradan cevap). *Tercüman*, 41, 3.
- İsmail (1905a). Dil, dil, dil. *Tercüman*, 103, 3.
- İsmail (1905b). Lisân meselesi. *Tercüman*, 90, 3.
- İsmail (1906a). Rusiye Türkistanı. *Tercüman*, 37, 2.
- İsmail (1906b). Umumî lisâni edeb. *Tercüman*, 37, 2.
- İsmail (1913). Andican'dan olan suala cevab. *Tercüman*, 261, 3.
- Kamî (1914a). Motabar *Tercüman* ve İsmail Bek cenabları hakkında. *Âyina*, 17, 9-11.
- Kamî (1914b). Hekayıkı âgâh, maârifî destgâh, ustâdı zamân, sâbibi *Tercüman* cenabı İsmail Bek hazretlerinin ruhu purfutihâtlarına ittihâf. *Sedayı Türkistan*, 43, 1.
- Karimov, B. (2005). İsmoil Gasprinskiy va Cholpon. Kitapta N. Karimov (Ed.) *İsmoil Gasprinskiy va Turkiston* (s. 53-58). Toshkent: Sharq.

- Khabutdinov, A. (2002). *Tatarskoe obshchestvennoe dvijeniye v rossiyskom soobshchestve (konets XVIII – nachalo XX veka)* (Dissertatsiya na soiskaniye stepeni doktora istoricheskikh nauk). Kazanskiy gosudarstvenniy universitet, Kazan.
- Kerimî, F. (1914). İsmail Bek Gasprinskî vefatı. *Türkistan Vilayetining Gazeti*, 73, 2.
- Lazzerini, E. J. (1992). Beyond Renewal. The Jadid Response to Pressure for Change in the Modern Age. In Jo-Ann Gross (Ed.) *Muslims in Central Asia. Expressions of Identity and Change* (s. 151-166). Durham/London: Duke University Press.
- Lewis, B. (1988). *The political language of Islam*. Chicago/London.
- Mahmudhoca (1914). Bizning hâller ve işler. *Âyina*, 13, 12-14.
- Mir Server (1914). Tarihi irtihâli Mirzâ İsmail Bek Gasprinskî. *Âyina*, 6, 11.
- Muallim Hatâî (1914). İsmail Bek hazretleri yadığa. *Âyina*, 3, 14.
- Râcî, F. (1914). İsmail Bek hazretlerine. *Âyina*, 49, 10.
- Seyyah (1906). Mukâlamai Selâtin. *Tercüman*, 144, 145, 2-3.
- Seyyah (1907). Mukâlamai Selâtin. *Tercüman*, 3, 7, 2-3.
- Sharafutdinov, O. (1994). Adabiyot yashasa – millat yashar. D. Quronov va boshq. (Ed.) *Adabiyot nadir (adabiy-tanqidiy maqolalar, Cholpon haqida xotiralar)* içinde (s. 2-11). Toshkent: Cholpon.
- Siddikî, S.A. (1914a). Mukâbala. *Âyina*, 16, 10-11.
- Siddikî (1914b). İsmail Bek hazretleri yadığa. *Âyina*, 51, 14.
- Şirmuhammadov, M. (1914). İnnâ lillâhi ve innâ ilayhi râcî'un. *Türkistan Vilayetining Gazeti*, 75, 2.
- Tavallo (1993). *Ravnaq ul-islom*. Toshkent: Fan.
- Tavallâ (1914). Mersiyei ustâd İsmail Bek cenabları. *Sedayı Türkistan*, 42, 1.
- Togan, A. Z. V. (1942-1947). *Bugünkü türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. Cilt I*. Istanbul.
- Vadud. M. (1924). Türk şâiri Aczî. *İnkilâb*, 11, 12, 3-5.
- Van Donzel, E. (1993). Mudjaddid. In *The Encyclopaedia of Islam* (Volume 7, p. 290). Leiden and London: Brill.
- Vaslî (1914). Tarihi rihleti cenabı Mirzâ İsmail Bek sâhibi ceridei *Tercüman* rahmatullâhi rahmatan vâsiatan ve adhalahul cinân. *Âyina*, 52, 10-11.
- Zâhirî, A. (1914). Merhum İsmail Bek kanday işler kilgan edi. *Sedayı Fergana*, 60, 2.